

UYGUR TÜRKLERİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK VE DOĞU TÜRKİSTAN'DA YENİ BASILAN ÜÇ SÖZLÜK

ERKİN EMET

Bilindiği üzere, Uygur Türkçesi köklü bir tarihe sahiptir. Uygur Türkçesinin yazı tarihine bakıldığında, V. yüzyıldaki abidelerden XX. yüzyıla kadar birkaç yazı kullanmış ve bu yazılar ile pek çok güzel eserler verilmiştir. Bu tarihî süreç içerisinde Uygur Türkçesinin söz varlığını içine alan pek çok sözlük de hazırlanmıştır.

Konu sözlük olunca, ilk akla gelen isim Türk dünyasının büyük dilcisi ve sözlükçüsü Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazmış olduğu *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserdir. Bunun dışında Uygurlarda sözlük çalışmalarının en eskisi *Eski Kuçarca-Eski Uygurca Sözlük*'tür. (bazı Türkologlar, bu eserin V. ve VIII. yüzyıllar arasında yazılmış olabileceği görüşündedirler). Ne yazık ki, bugüne kadar, bu eser hakkında geniş bilgi bulunamamıştır. XIV. yüzyılda yazılmış *İdikut Mehkimesi Sözlüğü* (milletler neşriyatı, Pekin, 1984); IV. yüzyılda yazılmış olan Taliy İmaniy'in *Beda'iyül Lugat*; XVII. yüzyılda yazılmış olan *Beş Tillik Mançuca Lugat* (Mançuca, Tibetçe, Moğolca, Uygurca Çince Sözlük) gibi eserleri önemli sözlüklerdir. Bu eserler Eski Uygurca araştırmalar için çok önemli kaynaklardır.

Uygurlardaki sözlük çalışmaları bu kadar köklü bir tarihe sahip olmasına rağmen, 1978 yılına kadar çeşitli siyasî nedenler yüzünden birkaç tane Çince-Uygurca, Uygurca-Çince sözlük dışında hiçbir sözlük çalışması yapılamamıştır.

1978 yılından sonraki on beş yıllık süre içerisinde, Doğu Türkistan'da çok sayıda sözlük çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar arasından, *Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü* (Milletler Neşriyatı, Pekin, 1979); *Uygurca-Çince Büyük Sözlük*, (Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1982) gibi büyük sözlükler sayılabilir. Bunların dışında, *Fizik Terimleri Sözlüğü*, *Matematik Terimleri Sözlüğü*, *Tıp Terimleri Sözlüğü*, *Ormancılık Terimleri Sözlüğü*, *Petrol Terimleri Sözlüğü*, *Kimya Terimleri Sözlüğü*, *Spor Terimleri Sözlüğü*, *Biyoloji Terimleri*

Sözlüğü, Elektrik Tekniği Sözlüğü, Ticaret Terimleri Sözlüğü gibi meslekî sözlükler de hazırlanmıştır. Bunların yanında birtakım *Siyasî İktisat Lugati* (Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1983), *Uygur Tilining İzahlik Freozologiyelik Birikmiler Sözlüki* (Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1984), *Uygur Şiveleri Sözlüğü* (Milletler Neşriyatı, Pekin 1986), *Uygur Klâsik Edebiyatining Kiskiçe Sözlüki* (Milletler Neşriyatı, Pekin 1986), *Edebiyat Atalğulari Luğati* (Milletler Neşriyatı, Pekin 1988), *Hazirki Zaman Uygur Tilidiki Tilşunaslik Atalğularining İzahlik Luğiti* (Şinjiang Halk Neşriyatı, Ürümçi 1989) gibi izahlı sözlükler de hazırlanmıştır. Bunların dışında küçük cep sözlükleri de hazırlanmıştır.

Bu kadar çok sözlük hazırlanmasına rağmen, Uygur Türkçesinin bütün söz varlığını içeren, kelimelerin anlamını tam olarak izah eden, kelimelerin leksik, fonetik, gramatik ve stilistik özelliklerini gösteren kapsamlı bir sözlük çalışması yapılmamıştır. Bu boşluğu doldurabilmek için şu önemli üç sözlük hazırlanmıştır.

1. Uygur Tilining İzahlik Luğiti

Abliz Yakup, Ganizat Gayyurani, Zayit Hevil, İsmail Kadir, Hemdullah Abdulrahman, Abliz Emet, Ferhat Nur tarafından hazırlanan sözlüğün Q-L harflerini içine alan IV. cildi, Pekin'de 946 sayfa olarak yayımlandı. Formatı 787x1092 1/16, çift sütun. Bu hacimli sözlüğün V., VI. cildi de 1995 yılı içinde basılacak, böylece tamamlanmış olacak.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Uygur Türkçesinin, Uygur sözlükçülük tarihinde son yıllarda hazırlanan sözlüklerin en hacimli ve kapsamlısı olması bakımından son derece önemli bir yer tutar.

Uygur Türkçesinin açıklamalı sözlüğünü hazırlama çalışmalarında ilk önce, Uygur Türkçesinin söz varlığını belirleyebilmek için Uygur Türkçesinde yayımlanmış gazete, dergi, edebî, bilimsel ve aktüel eserler, ders kitapları, hükümet bildirimleri ve tercüme eserler olmak üzere dört yüzden fazla kitap ve malzeme taranarak bir milyona yakın cümle fişlendi. Bunların içinden altmış bine yakın kelime seçildi. Bunların dışında Yeni Uygur yazı dilinde sık sık kullanılan, halk dilinde yaşamakta olan kelimeleri derlemek amacıyla 1980-1982 yıllarında iki defa Doğu Türkistan'ın doğusu ve güneyinde tarama yapıldı. Uygur Türkçesindeki terim sorununu çözmek ve terim konusunda birlik sağlamak amacıyla birkaç defa toplantı yapıldı. Yapılan çok yönlü araştırmalardan sonra, açıklamalı sözlük yazarken, uyulacak kurallar belirlendi. Bu kurallara göre yapılan açıklamalı sözlük çalışmaları hâlâ devam etmektedir.

Bu sözlüğe alınan bazı meslekî terimlerin izah edilmesinde, çeşitli üniversitelerdeki profesör, doçent ve akademide çalışan bilim adamlarının bilgilerine başvurulmuştur.

Sözlüğe, Çağdaş Uygurcada kullanılmakta olan tüm kelime türlerine ait kelimeler, yani isim, sıfat, sayı, miktar, zarf, zamir, fiil, taklit, edat, bağlayıcı, yüklem ve ünlemler dahil edilmiştir. Bunların dışında türeme kelimelerden ikilemelere, birleşik kelimelerden yardımcı fiiller yardımıyla yapılan türeme fiillere, tamlamalardan deyimlere, gelenek görenekle ilgili kelimelerden *katma kelimelere* kadar her türlü dil malzemesi sözlüğe girmiştir.

Uygur Türkçesinde kelime kısaltmaları (Örneğin, Birleşken Dövlätlär Tâşkilâti'nin kısaltması BDT) sayısı çok az olduğundan dolayı alınmadı.

Ayrıca zengin ağız dil malzemeleri de sözlüğe alındı.

Eski Uygurcadaki tarihî kelimelerden edebî eserlerde sık sık rastlananları da alınmıştır. Meselâ, *yüzbeşi*, *mingbeşi*, *tura begi*, *hakan* gibi.

Millet, kavim, yer adlara da yer verilmiştir.

Fiillerin hepsi master şekli -mak, -māk ile verilmiştir.

-ş, -uş ile yapılmış isim fiillerinin sadece isim dönüşenleri alınmıştır. Meselâ *körünüş*, *eliş* (çıkarma), *bölüş* (bölme), *koşuş* (toplama) *köpäytiş* (çarptı), *uruş* (savaş).

-ğan, -kan, -gän, -kän ile yapılan sıfat fiillerin dışında, kelime çeşidi değişen veya tamlamalarda tamlama unsuru olarak kullanılanları madde başı olarak alınmıştır. Meselâ: *kätkän* (sarang), *kelişkän* (yigit).

-r, -ar, är ile yapılan sıfat fiillerin olumsuz şekillerinden sıfat yerinde gelip, sık sık kullanılanları alınmıştır. Meselâ: *tepilmas* (adäm), *pütmes* (däva), *körälmäs* (adäm).

-a, -ä ile yapılan zarf fiillerden sadece ikilemenin yerinde kullanılanları alınmıştır. Meselâ: *bara-bara* (gittikçe), *maña-maña* (gide gide).

Yazılı şekli aynı, ama telâffuzda uzun ünlülerin uzun okunmasıyla anlam farklandıran kelimeler ayrı ayrı madde başı olarak alınmış, okunuşu parantez içinde gösterilmiştir. Uzun ünlü ise asma nokta (:) ile gösterilmiştir. Meselâ: *aça* (çatal), *aça*, *a: ça* (abla).

Uygur Türkçesinde bazı iki heceli kelimeler ek aldığı zaman, ikinci hecedeki ünlüler düşer. Bu şekil III. şahıs ile parantez içinde gösterilmiştir. Meselâ: *köñül* (köñli), *nesil* (nesli), *burun* (burnu), *cisim* (cismi).

Sözlüğe alınan örneklerin imlâsı son imlâ kurallarına göre alınmıştır. Fakat şiir ve bazı örnekler *a*, *ä* sesleri değiştirilmeyerek eski imlâ korunmuştur.

2. Uygur Tili Frazelogiyisinin İzahlık luğiti

Prof. Dr. Abdusalam Abbas tarafından hazırlanmış sözlük Aralık 1991'de Şin jiang (Doğu Türkistan)'ın başkenti Ürümqi'de yayımlanmıştır. 1257 sayfadan oluşan bu eser 1168x850/32 ebadındadır.

Daha önce basılmış olan U. Cemalidinov tarafından hazırlanmış olan *Uygur Tili Frazelogiyisinin İzahlık, Lugiti*, Almaata, 1985.

Prof. Reveydullah Hemdullah tarafından hazırlanmış olan *Uygur Tilinin İzahlık Frazelogiyilik Birikimler Sözlüğü* (Şin Jiang Halk Neşriyatı, Ürümqi 1984) adlı sözlüklerden sonra yayımlanmış olan bu eser ile Uygur Türkçesindeki deyimler meselesi büyük çapta halledilmiş sayılabilir.

Uygur Türkçesi söz varlığının önemli bir kısmını oluşturan deyimler yukarıdaki çalışmalara rağmen bütünüyle ele alınmış sayılmaz. Frazelogiyeye konusunda Uygur dilcileri arasında çeşitli görüşler vardır. Bazı dilciler, *frazelogiyeye*'yi dar anlamda ele alıp, deyimlere eşit olduğunu söylerlerken, bazı dilciler geniş anlamda açıklayarak, bütün tipllemeli kelimeleri, ata sözleri ve deyimleri frazeologiyeye kategorisine dahil etmektedirler. Deyimler, frazeologinin temelini oluştururlar. Ama, Abdusalam Abbas'a göre frazeologiyenin kapsamı çok geniştir. Bu sebeple Abbas, bütünüyle asıl anlamı değişmiş deyimlerin dışında, içerdiği kelimelerin anlamı kısmen değişen birleşik kelimeleri de frazeologiyeye kapsamına dahil ederek sözlüğüne almıştır.

3. Uygur Tilidiki Menidaş Söz-İbariler Lugiti

Prof. Dr. Abdusalam Abbas tarafından hazırlanan bu sözlük, Aralık 1993'te Pekin'de yayımlanmıştır. 776 sayfa olan bu eser 850 x 1168 1/32 ebadındadır.

Bu sözlüğe 10 bin civarında sinonim kelime alınmıştır. Uygur ağızlarında kullanılmakta olan sinonimler, şu anda kullanılmayan Eski Uygurca sinonimler de sözlüğe dahil edilmiştir. Bu sözlüğe Uygur Türkçesinin bütün sinonim kelimeleri alınmaya çalışılmış, böylece sinonim kelimeler ile ilgili önemli bir kaynak Türkolojiye kazandırılmıştır.